

JEROEN WIELAERT

ERFGOED VAN DE OORLOG

ONTDEKKINGSTOCHT LANGS PLEKKEN VAN DE BEZETTING

Met voorwoord van
GEERT MAK

ERFGOED VAN DE OORLOG

ONTDEKKINGSTOCHT LANGS PLEKKEN VAN DE BEZETTING

Erfgoed van de oorlog

Ontdekkingstocht langs plekken van de bezetting

is een uitgave van:

Edicola Publishing bv

Postbus 2013

7420 AA Deventer

info@edicola.nl

www.edicola.nl

Vormgeving: Ketz and Dogs grafisch ontwerp,

www.ketzanddogs.nl, NU reclame, www.nureclame.nl

Fotografie omslag en binnenwerk:

Eindredactie: Evert de Rooij

ISBN 978-94-93160-54-5

NUR 689

© 2020 Jeroen Wielaert / Edicola Publishing bv

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt worden, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ERFGOED VAN DE OORLOG

ONTDEKKINGSTOCHT LANGS PLEKKEN VAN DE BEZETTING

JEROEN WIELAERT

Inhoud

Begraafplaats Ysselsteijn vrede

Voorwoord	9
Overzichtskaart	13
Inleiding	15
1. Atlantikwad, Terschelling	19
2. Kazematten, Kornwerderzand	28
3. Blokhuispoort, Leeuwarden	32
4. Verdwenen Kampen , Fochtelloo	37
5. Schiermonnikoog	43
6. Der Aa-kerk, Groningen	49
7. Razzia's, Meppel	54
8. Rondom de Hitlerring, Peest, Norg	59
9. Noorder Dierenpark, Emmen	67
10. Kasteel Eerde, Ommen	72
11. Kamp Erika, landgoed Eerde, Ommen	77
12. De Goudsberg, Lunteren	81
13. Vliegveld vol camouflage, Deelen	87
14. Verscholen dorp, Vierhouten	92
15. De Tafelberg, Oosterbeek	100
16. De Bewezen Vergissing, Nijmegen	105
17. Winterswijk, Tante Riek	111
18. Woeste Hoeve, Apeldoorn	118
19. Bunker Seyss-Inquart Loolaan, Apeldoorn	123
20. Hotel de Wereld, Wageningen	128
21. In en om Marknesse, Flevoland	133
22. Een keurige Allee, Maliebaan, Utrecht	138
23. Oorlog in vreedetijd, Rosarium, Utrecht	148

Inhoud

Begraafplaats Ysselsteijn

24.	Fort De Bilt, De Bilt	154
25.	Kamp Amersfoort, Amersfoort	160
26.	De Duivelsberg, Rhenen	167
27.	Theater Desmet, Amsterdam	173
28.	Gerrit van der Veenstraat, Amsterdam	178
29.	Bommels verzet, Spuistraat, Amsterdam	183
30.	Kattegat, Amsterdam	187
31.	Centraal Station, Amsterdam	193
32.	De IJ-Bunker, IJmuiden	197
33.	Vluchthaven Hoek van Holland	201
34.	Rotterdam	206
35.	Den Haag, Vergeltung en vergissing	212
36.	Middelburg	219
37.	Breskens	224
38.	Sluis	232
39.	Centrum Eindhoven	237
40.	Kamp Vught	243
41.	Son, Sint-Oedenrode, Veghel, Uden, Grave	252
42.	Crossen door de lines, Biesbosch	260
43.	Kloosteroverval, Weert	265
44.	Gevallen op de Cauberg, Valkenburg	270
45.	Bronsdaelgroeve, een onvoltooide	275
46.	Ysselsteyn, Versöhnung, Verständigung, Freundschaft	279
47.	Veilige Haven, Londen	284
	Dankwoord	297
	Bronnen	301

Voorwoord

Ooit, op een maartse dag, bezocht ik het voormalige strafkamp Amersfoort. Ik zal die middag niet snel vergeten: harde regenbuien, een koude wind, grijze, jagende wolken, een historische plek die leek te zijn opgelost. Ik liep door een lange winkelstraat met een drukke Albert Heijn, twee meubelzaken en een volle Etos-parfumerie, dan rechtsaf, en daar tussen de bomen moest het ergens geweest zijn. Achter de ramen van een modern kantorencomplex brandde licht. Ik vond een grijs bemoste steen – ‘Het nageslacht ten lichtend voorbeeld’ – en aan de overkant van de weg, op het terrein van een politieschool, stond een oude wachttoren van het kamp keurig in de carbolineum.

‘Een belangrijk boek!’
Armando over Oorlogspad, zomer 2015

In 1967 waren, ondanks protesten, de nog overgebleven barakken gesloopt; er stond nu een opleidingscentrum. Van het oude kamp was, afgezien van de wachttoren, geen steen meer over. Aan het eind van een modderig bospad – de voormalige executieplaats – stond het uitgeslagen beeld van een man: vuil, mager, klaar om te vallen, het hoofd vol vogelpoep. In de verte dreunde de snelweg. Er lag een handvol verlepte bloemen en verder waren hier alleen maar aarde, wind, natte takken en halfverteerde bladeren.

Het is allemaal alweer ruim twee decennia geleden; sinds een paar jaar staat er een fatsoenlijk gedenkcentrum, maar ik weet nog hoe geschokt ik toen was: met de afbraak van het kamp leek immers de geschiedenis zelf te zijn weggewist. Het kamp Amersfoort, waar de groep Sneevliet was geëxecuteerd, waar Russische krijgsgevangenen met knuppels de hersens waren ingeslagen en waar de kampcommandant de appelplaats overstak op de rug van een dravende jood, slaand en lachend. Amersfoort, het meest vileine kamp van bezet Nederland, waar honderden joden, verzetsmensen en krijgsgevangenen waren neergeschoten of doodgemarteld, en waarvandaan bijna twintigduizend

Nederlanders waren doorgestuurd naar dodenkampen als Mauthausen, Buchenwald en Sachsenhausen; de grond lag erbij alsof er nooit iets was gebeurd. De appelplaats, de plek waar de bejaarde Amsterdamse oud-wethouder Monne de Miranda met een ijskoude straal water de genadeslag kreeg, waar zou dat zijn geweest? Bij de hoofdadministratie? Of bij de ingang leveranciers?

In de plaatselijke bibliotheek ontdekte ik, tussen de Staatscouranten en de Encyclopaedia Britannica, nog een halve vitrine over het kamp. Er lagen resten van een armband, met daarop ‘Kamerw.’, een met potlood geschreven briefkaart met een verplicht positieve tekst – ‘Je moet in geen geval over mij tobben’ – een paar foto’s, wat kampgeld en een aluminium nummer. Op dat moment was dat alles wat er na een halve eeuw van het kamp Amersfoort over was, plus wat vage flarden in onze collectieve herinnering. Het was alsof het graf van mijn ouders opeens was geruimd, zo voelde ik me die middag. Soms heb je een negatieve ervaring nodig om te merken hoe belangrijk sommige vanzelfsprekendheden zijn. Die Amersfoortse wandeling leerde me, juist door de afwezigheid van een tastbaar verleden, hoe essentieel zogenaamde ‘lieux de mémoires’ zijn. Niet alleen voor degenen die zich beroepshalve met geschiedenis bezighouden maar voor iedereen die bewust in de tijd staat.

De cultuurhistoricus Léon Hanssen spreekt in dit verband over ‘een déjà vu-ervaring’, waardoor men zich teruggevoerd voelt ‘naar een plaats en een tijd die herkenbaar zijn, maar waar men toch nooit was’. Hij omschrijft het streven naar historische ervaringen via plekken en voorwerpen als ‘contact krijgen met de verleden tijd, erin overgaan en ermee samensmelten, al is het maar voor een beperkte duur dat men een oude penning in handen houdt, door de ruïne van een middeleeuws kasteel stapt, of naar een lied van Schumann luistert’.

De voortdurende expedities van Jeroen Wielaert geven die historische ervaring kleur en reliëf. Dat is op zich al een verdienste: hij leert je kijken en zoeken. Naar bijvoorbeeld de nog altijd zichtbare pisbakken achter het mini-Neurenberg van de NSB in Lunteren. Of naar de resten van kogels en granaten in de bomen op de Grebbeberg, de eeuwige littekens van mei 1940. Wielaert is echter ook een uitstekend verteller. Hij beschrijft niet alleen de plekken en gebouwen maar biedt daarbij ook telkens weer het verhaal, bijna altijd origineel en ongehoord. Bijvoorbeeld rond het verstilde kerkhofje Vredenhof op Schiermonnikoog. Of die vergeten villa in Norg. Of dat kneuterige complex waar de Nederlandse regering zetelde in Londen. Of – wie had dit ooit vermoed? – de zolder van het bekende Amsterdamse restaurant De Silveren Spiegel, waar tijdens de oorlog zestien mensen zaten ondergedoken en waar de Oostenrijkse waardin zesmaal de binnenvallende politie de deur uit praatte. Alle zestien zijn eruit gekomen, zonder wereldberoemd dagboek, maar levend, heel gewoon verder levend.

Het is juist die gewoonheid die historische plaatsen niet in de laatste plaats zo levend en interessant maakt. Het begint en eindigt immers altijd weer met plaatselijke geschiedenis, met vergeten geschiedenis, met dappere kleine-mensengeschiedenis. Wie gaat rondvragen, zoals Jeroen Wielaert deed, stuit telkens weer op schatkamers vol drama’s, heldendaden, verbijsterende ontknopingen, en alles daartussenin.

Wielaert laat pagina na pagina de stenen spreken, en hun verhalen vergeet je nooit meer.

Zo ontstaat geschiedenis, in haar meest pure vorm.

Geert Mak

Overzichtskaart

1. Atlantikwad, Terschelling	24. Fort De Bilt, De Bilt
2. Kazematten, Kornwerderzand	25. Kamp Amersfoort, Amersfoort
3. Blokhuispoort, Leeuwarden	26. Rhenen, Duivelsberg
4. Buiten Fochteloo	27. Theater Desmet, Amsterdam
5. Schiermonnikoog	28. Gerrit van der Veenstraat, Amsterdam
6. Der Aa-kerk, Groningen	29. Spuistraat 28, Amsterdam
7. Razzia's Meppel	30. Kattegat, Amsterdam
8. Peest, Norg	31. Centraal Station, Amsterdam
9. Noorder Dierenpark, Emmen	32. IJmuiden
10. Kasteel Eerde, Ommen	33. Hoek van Holland
11. Landgoed Eerde, Ommen	34. Rotterdam
12. De Goudsberg, Lunteren	35. Vergeltung en vergissing
13. Deelen	36. Middelburg
14. Vierhouten	37. Breskens
15. Oosterbeek	38. Sluis
16. Nijmegen	39. Centrum Eindhoven
17. Winterswijk, Tante Riek	40. Kamp Vught
18. Woeste Hoeve, Apeldoorn	41. Son, Sint-Oedenrode, Veghel, Uden, Grave
19. Bunker Seyss-Inquart Loolaan, Apeldoorn	42. Biesbosch
20. Hotel de Wereld, Wageningen	43. Centrum Weert
21. In en om Marknesse, Flevoland	44. Valkenburg
22. Maliebaan, Utrecht	45. Bronsdaelgroeve, een onvoltooide
23. Rosarium, Utrecht	46. Ysselsteyn, Versöhnung, Verständigung, Freundschaft
	47. Londen

Inleiding

75 jaar na de bevrijding is de Tweede Wereldoorlog nog overal in Nederland te zien, dicht bij huis, of ver weg en dat zal nog zo zijn in het honderdste gedenkjaar. Op veel plaatsen bewaren straten, huizen en landschappen een verhaal over fronten, terreur, vervolging, verzet, verraad, vernieling en victorie. Ze geven samen nog steeds veel aan over de onmetelijke omvang van de bezetting. Lang na 1945 is de historische belangstelling in het geheel niet afgenomen. Die plaatsen van herinnering blijven interessant. Het zijn er veel meer dan overbekende locaties als Westerbork, de brug bij Arnhem en de Waalsdorper Vlakte.

Op reizen door het land ben ik vanaf mijn jeugd op onverwachte oorlogsplekken gestuit. Een gedenksteen in een Utrechts park, een herinneringsbord bij een benzinstation langs de snelweg, of een half vol zand gestoven schuttersput op een Terschellinger duin. Dan bleef ik er even bij stilstaan – de basis van het schrijven. Verwondering, nieuwsgierigheid, fascinatie. Het is steeds doorgegaan, zoals met de ontdekking van een vreemde groeve in Zuid-Limburg.

Ik ben geboren in 1956, de tijd van wederopbouw en ontembaar optimisme. Het was op de drempel van een decennium vol nieuwe, vooral vreedzame revoluties, beter bekend als de Sixties. Het was kort genoeg na de oorlog om op te groeien met de nasleep ervan en de verhalen te horen van familie en familie vrienden die het allemaal meegemaakt hadden.

Sinds 1945 is het nergens ter wereld langdurig vrede geweest. In de eenentwintigste eeuw is het Midden-Oosten het toneel geworden van langdurige, bloedige burgerstrijd, die heeft geleid tot enorme vluchtelingenstromen richting Europa. Ook Nederland heeft ermee te maken gekregen, met alle bijbehorende wrijving. De inmiddels hier gevestigde vluchtelingen moeten met verbazing toezien hoe het land van ontferming jaarlijks een voor de meeste van hen vreemde oude oorlog herdenkt, tot en met een grootscheepse 75-jarige

herdenking van de bevrijding. Het geeft aan hoe immens het effect van vijf jaar bezetting is geweest voor Nederlanders, jong en oud. De oorlog was niet voorbij met de capitulatie van de Duitsers. De bevrijding was een hemels feest, maar ook de verlossing van de ongekende verschrikking die nog zoveel sporen achter liet. Emotioneel ging de oorlog veel langer door dan de vijf jaar die hij geduurd heeft. Feestelijk is het collectief herdenken met oude bevrijders, op 5 mei, of in september, in en om Arnhem. De alleroudsten komen steeds weer voor de laatste keer terug naar het oude strijdtoneel, met klinkende parades. Voor naoorlogse, jongere geschiedenisnaabooters is het uitgebreid pronken met goed door hen geconserveerde jeeps, trucks en vliegtuigen. Naast die historische belangstelling is er een blijvende behoefte aan heling en verwerking. Stokoude overlevenden van de vernietigingskampen blijven ermee worstelen. Dan verschijnt als indringende verrassing het indrukwekkende relaas van de 97-jarige Selma van de Perre, grote verzetsvrouw en overleefster. Hoe lang de schaduw van de oorlog is blijkt 75 jaar later ook uit berichten over het opduiken van foto's uit Sobibor van de stokoude en inmiddels overleden oorlogsmisdadiger John Demjanjuk. Op 26 januari 2020 komt premier Mark Rutte in een toespraak ter gelegenheid van de Nationale Holocaust-herdenking met excuses voor het falend optreden van de overheid tegen de Jodenvervolgung. Het mocht wel, dik zeven decennia later, in tijden van opnieuw toenemend antisemitisme en xenofobie. Ondertussen werden in Westerbork de namen van de 102.000 omgekomen joden voorgelezen. Het was ruim een maand voordat ook Nederland werd overrompeld door een onzichtbare bezettingsmacht; het coronavirus. Het werd harde oorlog in vreedstijd. Nederland is na 1945 sterk herrezen, met wel of niet geslaagde herbouw van door bommen verwoeste dorps- of stadswijken. Nieuwbouw die de verbijstering over wat er op die plaatsen gebeurd is nooit helemaal kan wegnemen. Met dat besef blijft het begrip vrede heel kostbaar. Daar hoort bewondering bij voor de moed van militairen en

verzetsmensen uit de oorlog en een immens afgrijzen voor de gruwelen die zijn begaan – allemaal mensenwerk. In vreedstijd, 75 jaar na de bevrijding maar ook daarna, is het opvallend om te zien dat overal in Nederland steeds meer werk is gemaakt van het opknappen en museaal maken van bunkers. Het is een curieuze inhaalslag, geheel tegengesteld aan de oorspronkelijke naoorlogse houding tegen dat soort Duitse versterkingen: opruimen, dichtgooien, laten overwoekeren. In de meeste gevallen is het intensief en aandachtig werk van honderden vrijwilligers, oud en jong. Ze verzorgen rondleidingen en zijn trots op het verwerven van oude bezettersvoorwerpen – allemaal voor de herbeleefde geschiedenis. Opmerkelijk is de renovatie van bestaande herinneringscentra, zoals Kamp Amersfoort, Kamp Vught en de Duitse militaire begraafplaats Ysselsteijn. Het geeft genoeg aan over de blijvende betekenis ervan. Zo is het ook met de vele plekken, te zien en te beluisteren op de Liberation Route langs Hell's Highway, de oude corridor tussen Eindhoven en Nijmegen. In Nederland zijn in de verschillende regio's allerlei fietstrajecten uitgezet – door de natuur de oorlog langs. En nóg liggen veel plekken stil verscholen. Al die aspecten ben ik tegengekomen op een terugkeer naar de plekken die ik in 2004 en 2005 bezocht voor het oorspronkelijke boek Oorlogspad. Op basis van mijn eigen waarnemingen, in overleg met René Kok en Erik Somers van het NIOD, heb ik destijds een selectie gemaakt van karakteristieke vindplaatsen in heel Nederland, met aandacht voor de veelheid aan elementen. Historica Janna Laeven droeg veel onmisbare dossierstukken aan. Het is nu vijftien jaar later. Er is veel veranderd, bij gelijkblijvende oorlogsfeiten. Voor deze update heb ik een aantal hoofdstukken bewerkt en aangevuld en drie nieuwe toegevoegd. Het blijft een indringende ontdekkingsstocht langs het erfgoed van de oorlog.

Jeroen Wielaert

1. Atlantikwad

Stelling Terschelling

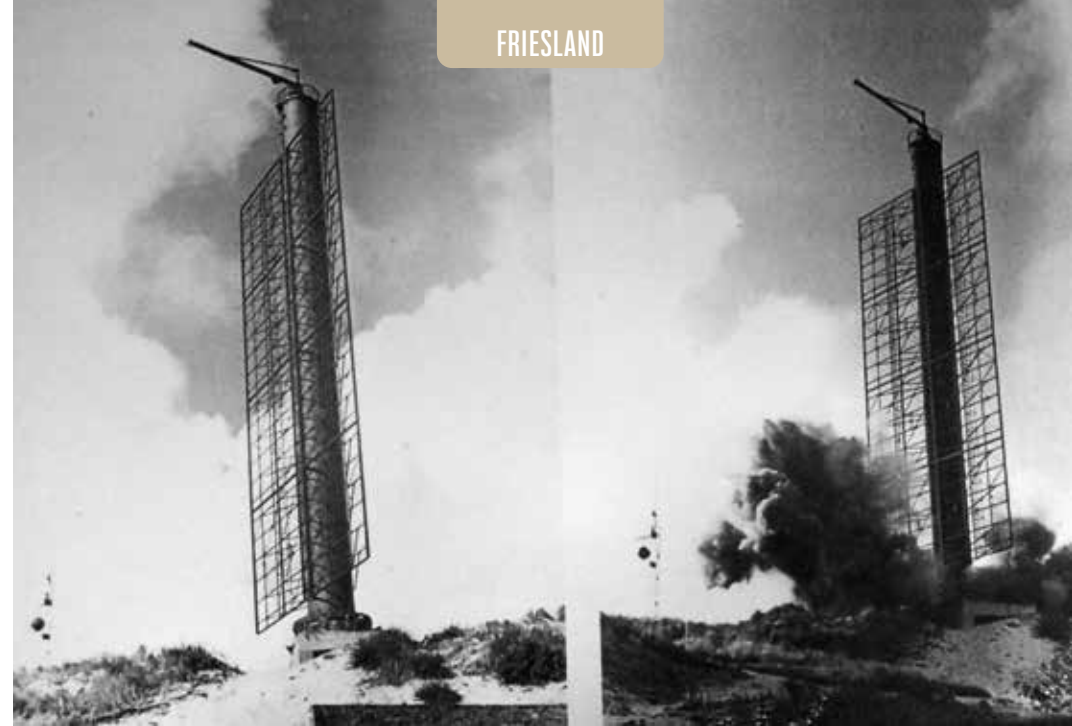
Het was nog geen oorlog, maar de Duitsers voeren alvast naar Terschelling, als badgasten. Het was een opvallende toememende stroom in de zomers van 1937, 1938 en 1939. In hun badkleding begaven ze zich opgewekt naar de mooie, brede stranden om er te luieren en een duik te nemen in de Noordzee. Ze hadden ook veel oog voor de duinen, gingen er graag wandelen. Er was net veel werk gemaakt van de aanplant van jonge bomen tegen de zandverstuivingen. De Duitse waddentoeristen maakten overal foto's van en hielden nauwkeurige aantekeningen bij. Van hun vakanties namen ze gedetailleerde kennis van het eiland mee. Direct na de bezetting kwamen ze al in juni 1940 in legeruniformen terug met een mobiele radarinstallatie aan boord, type Freya FuMG450. Tijdens de grootschalige oorlogsvoorbereidingen hadden officieren van de Luftwaffe bepaald dat Terschelling een onderdeel moest worden van de luchtverdediging van het nieuwe Reich. De Waddeneilanden moesten onderdeel worden van de Atlantikwall, als bescherming tegen aanvallen van zee. Terschelling zou worden omgebouwd tot een betonnen eilandburcht met een onzaglijke, onzichtbare muur in de lucht.

Het werd oorlog in de oorlog. Een wedloop in voor die dagen hypermoderne onderscheppingstechnologie tussen de Duitsers en de geallieerden. In het Engels heette het Radar (Radio Detection And Ranging). Als opponenten wisten ze van elkaar niet hoe ver ze waren. Het elektronische opsporings-systeem was een vroeg-twintigste-eeuwse uitvinding van de Duitse wetenschapper Christian Hülsmeier. In de aanloop naar de oorlog begrepen ze bij de marine eerder dan bij de luchtmacht hoe belangrijk het was. De Duitsers ontwikkelden twee typen: Seetakt voor de Marine en de mobiele soort-

genoot Freya, naar de strijdbare godin van de engelen, de liefde en de wellust. Adolf Hitler besloot in de loop van 1941 hoogst persoonlijk om verder systeemontwikkelingswerk te beëindigen. Er waren toen acht Freya-eenheden in gebruik, veel te weinig om heel Duitsland te dekken. Het Chain Home-radarstelsel golfde al over vrijwel de hele Britse kust. Bij de Luftwaffe hadden ze maling aan de Führer. Ze waren geen fascistten maar een legeronderdeel, ze deden hun werk: tegen de vijand vechten, de oorlog winnen. Dat deden ze graag met de reeds bestaande middelen, waarvan ze de effectiviteit inmiddels goed hadden leren kennen.

Bij West-Terschelling werd in twee jaar tijd een ongeëvenaard communicatiecentrum gebouwd op de voor de bezetting zo precies bekeken duinhoogten. De Duitsers noemden het Tiger, volgens de gewoonte om diernamen te geven met de voorletter van een topografische naam. Naast de zo snel verscheept Freya kwamen er in 1942 twee Würzburg Riesen bij, schotelantennes met een diameter van 7,5 meter, met een cabine voor zend- en ontvangapparatuur en de bemanning. Ze waren goed in hoogtebepaling, met een bereik van 60 kilometer. In hetzelfde jaar verrezen ook nog twee reusachtige zendmasten, de Schwerer Wassermanns (FuMG42), 42 meter hoog, met vier metalen antenneschermen, vliegtuigvoelsprietten met een bereik van ruim 300 kilometer. Een ervan torende boven de Brandaris uit, tot ergernis van de eilanders, die begonnen te schamperen over de 'Moffentoren'. Hij stond op het Grootduin bij de Tiger. De andere op het Groenplak, noordelijk van Halfweg.

Heel het gecompliceerde stelsel groeide over zeven hectaren uit tot honderd gebouwen met een bezetting van meer dan 200 man. De centrale bunker kreeg het nummer G52, type L487. Hij werd liefkozend Bertha genoemd, een kolos van twee verdiepingen op een hoogte midden in het complex, van boven onzichtbaar met een camouflagebedekking van zand en groen. In het binnenste konden ze het opstijgen van Engelse eskaders volgen. De vliegtuigen bewogen als lichtpuntjes op een tafelpaalt van matglas: de Seeburg-Tisch. Op basis van die waarnemingen werden Duitse jagers in deze regio, de

Wassermann West-Terschelling, intact en bij de vernietiging

Luftgau Niederlande, naar vijandelijke vliegtuigen geleid. Ze stegen op van Fliegerhorst Leeuwarden. In het luchtruim boven de Tiger vlogen ze rondjes in afwachting van de informatie over de naderende vijandelijke toestellen. Het heette Warteraum of Nachtjagdraum. In benadering zijn zo rond de 200 geallieerde toestellen neergehaald. Op deze manier ging de strijd vijf jaar geheel over het eiland heen, terwijl hij van binnenuit werd gestuurd. De omgeving van de Wassermanns was verboden gebied voor de bevolking. De Duinweg lag vol rollen prikkeldraad en andere versperringen. De beleving van de bezetting op Terschelling was verder vijf jaar vol vreemdsoortige vrede. Het was, zoals een bewoner schreef, 'een oase van rust in een woelige wereld'. De laatste joden waren in 1938 overgestoken naar Harlingen om daar een winkel te beginnen, tot hun wegvoering en verdwijning. Verzet van grote omvang ontstond niet: op het laatst waren het totaal 162 man. Ze hebben geen heftige sabotage gepleegd. De kans op ontdekking was te groot. Daarom waren er ook

geen onderduikers. Het vertrouwde leefpatroon veranderde wel door de beperking van de veerdiensten. De Duitsers, die voor de oorlog zelf nog graag als toeristen overvoeren, lieten dat eilandplezier niet meer toe. De Zeevaartschool werd vanaf het begin van de bezetting gesloten. In het geheel betekende het een forse inkomstendaling voor bakkers, slaggers, kruideniers en brandstofleveranciers. De grootschalige bunkerbouw bood compensatie voor de nood. Het schiep veel werkgelegenheid voor de eilanders, naast veel bouwvakkers van de wal. Dat had ook gevolgen voor de eilandsamenleving. De Duitsers kregen hun eigen onderkomens met daken van dik beton, maar ze werden ook ingekwartierd bij Terschellingers. De gewenste sfeer was hen als een vriendelijk Befehl voorgehouden en zo werd het met de eilanders: gemütlich. In totaal waren er 2200 Duitsers op een populatie van rond de 3300 eilanders. Er ontstonden relaties. Er werden Nederlands-Duitse kinderen verwekt onder de Brandaris. Anno 2020 leefden er nog een paar op het eiland. Terschelling werd niet veroverd in heftige strijd en zo is het ook niet bevrijd. In de tussenliggende jaren is op het eiland ook nooit heftig gevochten. Er vielen tijdens de bezetting twee burgerslachtoffers. Landbouwer Lammerts van Bueren werd vlak bij de Tigerstelling doodgeschoten door soldaat Jakob Geberzahn, na onenigheid over zijn paard. De twee kenden elkaar van de biljartvereniging. Ze hadden al eerder ruzie gekregen. Cornelis Kooyman werd als lid van een korfbalteam gedood door een schot van een overvliegende Engelse jager, die hen voor Duitsers aanzag. De Duitsers leden het geringe verlies van twee man. Ze kwamen om door een voltrefter in een gebouw van Rijkswaterstaat. De Wassermann werd ook een doelwit. De Engelsen hebben een keer zilverpapier laten neerdwarrelen om de radar te verstoren.

Het is ook voorbij West-Terschelling goed toeven geweest voor de bezetters. De Duitsers stuurden er veel soldaten heen die moesten bijkomen van het front, ver weg. Een invasie viel hier niet te verwachten. Ze zaten er op hun gemak, met schnaps bij de hand. Het was alsof ze er Urlaub hadden, maar

Formerum aan zee

het bleef oorlog. Hun overgebleven onderkomens liggen nog mooi verscholen in de duinen ten noorden van Formerum, goed beschut tegen de wind van zee. Ze hebben namen gekregen als Schulp en Hemelrijk. Het blijven ideale vakantieonderkomens, ondanks hun beperkte ruimte, zo in het vierkant. Vanuit Formerum voert een smalle asfaltweg naar het Strandhotel. Links van die mooi gerenoveerde oude herberg staat het verlaten, afgetakelde Apartotel, dat in het laatste decennium van de twintigste eeuw nog dienst heeft gedaan als asielzoekerscentrum, totdat het werd afgekeurd wegens ernstig achterstallig onderhoud. Schuin beneden staan de ruïnes van Stellung 3H, onderdeel van het kustverdedigingscomplex. Vandaar lopen smalle gangen met hoge bakstenen muren door de duinen omhoog. Ze zijn deels overgroeid met helmgras en stekelstruiken. Hier liggen die atypische vakantiehuusjes verstopt. Hogerop liggen de geschutversterkingen, de meeste half vervallen. Maar er staan ook nog gave betonnen Tobroek-mitrailleurkoepels.

Een van de grootste oorlogsslachtoffers had de Brandaris kunnen worden, de trots van het eiland. Op het laatst van de bezetting werd er aan de voet nog springstof aangebracht. Die is nooit tot ontploffing gebracht. Dat werd wel het lot van de Wassermann op het Seinpaalduin bij West. Hij is door Haagse experts met tien kilo trotyl op 21 september 1948 omvergehaald, om vijf uur 's middags. Aan het begin van de Koude Oorlog hebben ze er nog spijt van gekregen. Zo'n mooie radartoren hadden ze best kunnen gebruiken in het uitpeilen

van de Rus, ook al kwam hij nooit. Het duurde tot 29 mei 1945 tot Terschelling daadwerkelijk werd bevrijd.

Aan het eind van de oorlog en in die meidagen zijn nogal wat NSB-ers naar het eiland gevlucht. Een van hen was Florentine 'Florrie' Rost van Tonningen, echtgenoot van NSB-voorman Meinoud

Rost van Tonningen. Op het eiland kreeg ze op 28 april 1945 haar jongste zoon. Aan de Badweg bij Hoorn is tussen de naaldbomen nog een bunkerstelling bewaard gebleven, compleet met uitkijktoren boven op een helling. Hier huisden de infanteristen die het geschut bij de Tiger moesten bedienen. Het is een curieus complex, in 1948 aangekocht door de dat jaar opgerichte Friese Stifting Schylgeralân. Sindsdien is er doorgebouwd aan wat nu een trotse volkshogeschool in het Hoornse bos is: de Folkshogeskoalle Schylgeralân. Het hele jaar worden er cursussen gegeven op heel breed terrein, vooral in de sfeer van geest en natuur, met cursussen Tekenje en Skilderje fan de eleminten, wetter, left en lan, dan wel de Keunst fan it Fertellen. Architect Gunnar Daan ontwierp er rond 1970 een soort chalet, bovenop een bunker, bestaande uit twee ruime delen met een overloop ertussenin. Nog altijd staat daar een hoge betonnen muur voor, neergezet midden in het schootsveld. In het Fries staat er:

*It wie al fyftich jier frede no
alleast – hjir oan d'âld atlantikwall*

Aan een rond plein voor die muur ligt een aantal in de grond verzonken, sterk op iglo's lijkende bunkertjes met nauwe, gehoekte gangmuurtjes. Ze hebben in 1948 ook al van die vertederende namen gekregen: Sloepke, Skou, Sloepke en Butenboord. Ze moeten plaats hebben geboden aan twee, drie man. Ze worden nog gebruikt als rommelhokken.

Bunker Hoorn

Met de Tiger is het anders gegaan. Op last van Staatsbosbeheer werden in 1992 de meeste bunkers onder het zand bedolven, ook de allang ontmantelde centrale commandopost Bertha. Volgens de verantwoordelijken van toen was het voor de vele toeristen allemaal te gevaarlijk geworden. In de ontmantelde, mysterieuze bunkers hadden de eilandjeugd en vakantiejongeren zich jarenlang vermaakt met bier en andere spiritualia. In de hippietijd, eind jaren zestig, kwam de hasj erbij. Er waren genoeg goede hoekjes voor seks in betonbeschutting, een vorm van spannend bunkergebruik dat elders in het land in de naoorlogse jaren ook bijzonder in trek was geraakt. De ingangen waren op Terschelling dan wel dicht gegooid maar de jeugd bleef inventief genoeg om in de bunkers te komen en er zich uit te leven.

De voormalige kantine van de Duitsers op de Tiger werd gebruikt als locatie voor een voorstelling van Oerol, het anarchistische eilandfestival. Niet ver ervandaan is midden tussen de naaldbomen in 2003 nog een bunker geheel uitgegraven

Bunker Bertha

Tigercomplex

voor een voorstelling. Het betrof een hilarisch stuk over een Duitse soldaat, die zich er bijna zestig jaar verscholen had gehouden, onwetend van de capitulatie. Het was gemaakt door Paul Reintjes. Het stuk heette simpelweg Bunker. Aan de rand van west-Terschelling staat een opvallend rijtje vakantiehuizen halverwege de helling boven de Duinweg, vlak bij het Seinpaalduin. Ze zijn tijdens de bezetting gebouwd als soldatenbarakken. Daarboven werd een apart huis neergezet voor de officieren. In de Terschellinger volksmond is het ‘de bunkertjes’ gaan heten. Een Groningse makelaar heeft er vanaf 2002 een ontwikkelingsproject van gemaakt. Er kwam een ingrijpende verbouwing, met nieuwe houtbetimmering van de voorpuien. Een appartementje deed al gauw 235.000 euro. Het duurste bedroeg destijds 285.000, geschikt voor vier personen. De voormalige officierswoning

werd eerst Anjelier genoemd en heet nu Het Kraaiennest. Het was nog maar het begin van de tournure naar het opnieuw volledig bloot leggen van het Tigercomplex. Dit was geen projectontwikkeling maar het betere erfgoedwerk. De tijd was er rijp voor, het wegstoppen voorbij. De ontginning begon in 2009, nadat Bertha al met veel kruip-door-sluip-door

Overzichtskaart van Duitse radarstellingen

belaagd was. Het was het werk van vooral oudere eilanders met passie voor het bedolven beton. Zoals een van de gidsen, gepensioneerd bouwkundige Klaas Wagenaar, het uitlegde: ‘Het is het werk van een stel bunkergekken, op de plaats waar ze ooit oorlogje speelden.’

In 2011 werd de Stichting Bunkerbehoud Terschelling in het leven geroepen. In 2015 opende ze het officiële Bunker Museum Terschelling. Het was als na een opgraving van Griekse of Romeinse tempels, alleen waren de constructies twintig eeuwen jonger en uitwendig niet verwoest. In een paar jaar tijd hebben ze miraculeus veel verzameld aan vroegere Duitse inventaris. Het komt uit verzamelingen en van veilingen – een levendig oorlogscircuit. Ze hebben twee nieuwe See-Tische laten maken in plaats van de exemplaren die direct na de oorlog kapot geslagen waren. In een van de bovenzalen van Bertha is een prachtige miniatuur-Tiger te zien met een oppervlakte van zo’n veertig vierkante meter. Er hangt een foto van koning Willem-Alexander die er op bezoek is geweest. De Tiger is een extra Terschellinger attractie geworden. Er komen jaarlijks 10.000 mensen voor de twee uur durende rondleiding – noem het een inhaalslag. Ze moeten het hebben van het geld voor die rondgangen en provinciale subsidies per project. Ze hebben nauwe banden met het departement van defensie aangeknoopt en krijgen zo diepere toegang tot de oorlogsarchieven. Het werk is nog niet klaar, er moet nog veel worden opgegraven. Er komen ook gasten uit Duitsland.

Nieuwe See-Tische

Interieur officiersruimte Bertha-bunker